

**แนวคิดการจัดการทรัพยากรท่องเที่ยว (วัด) ในพุทธศาสนา:
ทฤษฎี หลักการ และวิถีปฏิบัติ**
**The Concept of Travel Resource Management (Temple) in Buddhism:
Theory, Principles and Practices**

พระระพิน พุทธิสาร¹

บทคัดย่อ

การจัดการท่องเที่ยวมีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาทรัพยากรท่องเที่ยวที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด ทั้งการจัดการนั้นยังส่งผลให้เกิดการสร้างรายได้ให้กับสังคมและประเทศชาติ จากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวในองค์กรวม การจัดการทรัพยากรท่องเที่ยว (วัด) ในพระพุทธศาสนา และศาสนสถานที่เกี่ยวข้องด้วยพระพุทธศาสนา มีแนวโน้มถูกใช้เป็นทรัพยากรหลักเพิ่มมากขึ้นในการเข้าไปจัดการท่องเที่ยว เหตุนี้ในการจัดการจึงต้องคำนึงถึงความเป็นพระพุทธศาสนาในองค์กรวม ทั้งในส่วนแนวคิด หลักการ และแนวปฏิบัติที่ถูกต้อง โดยการจัดการท่องเที่ยวจำเป็นต้องเข้าไปสนับสนุนให้เกิดการรักษาหลักการ ให้เกิดการเรียนรู้ในศาสนา วางตน ปฏิบัติตัวได้ถูกต้อง ทั้งเข้าใจวิถีแห่งศาสนา จนสามารถปฏิบัติตามหลักศาสนาต่อสถานที่อันเป็นที่ท่องเที่ยวได้ เพื่อก่อให้เกิดผลทั้งคุณภาพ (พอดี) คุณภาพ (พอเพียง) และประสิทธิภาพ (พอควร) ต่อหลักการที่ถูกต้อง โดยมีเป้าหมายหลักเป็นประโยชน์เพื่อส่วนรวม และส่งเสริมให้เกิดคุณภาพชีวิตตามแนวพุทธศาสนา ด้วยวิธีการเหล่านี้จึงจะได้ชื่อว่าเป็นการจัดการท่องเที่ยวตามแนวพุทธอย่างแท้จริง

บทความนี้มีเป้าหมายเพื่อศึกษาแนวคิดในการจัดการท่องเที่ยวตามแนวพุทธ เพื่อสะท้อนออกมาทั้งในส่วนหลักการ แนวคิด และวิธีการปฏิบัติต่อวัด/ศาสนสถานในพระพุทธศาสนา การศึกษาใช้การศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการสังเกตถึงพฤติกรรมและปรากฏการณ์ทางสังคม วิเคราะห์และสังเคราะห์ออกมาเป็นแนวคิดและวิธีการปฏิบัติที่เหมาะสม

คำสำคัญ: การจัดการท่องเที่ยว, ทรัพยากรท่องเที่ยว, พระพุทธศาสนา

Abstract

Tourism management is very important toward the development of travel resource existence for the highest utilization. This management has effected to all income from society and country which came from holistic tourism industry. According to trend of travel resource management in Buddhism, the increasing utilization of resource will be the main factor of tourist management. Therefore, holistic Buddhism is needed to consider for the management in correct concepts, principles and practices. Tourist management should encourage people to preserve the principle, to learn and know about religions, to behave in the correct practice, and to understand religious way. As the result, they will be able to adjust and practice themselves following religious principles within the visit places in order to emerge quality, balance and efficiency for the right principle. The main purpose is to

¹อาจารย์ประจำหลักสูตรบัณฑิตศึกษา ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Email: raphind@yahoo.com, โทร.0867713638

employ the public utilization and to encourage the quality of life in Buddhist way which will show how to manage truly tourist management in Buddhism.

The purpose of this article is to study the concept of tourist management in Buddhism reflecting principles, concepts, and practices toward Buddhist places in Buddhism. Buddhist document and related research were used for analysis and synthesis including the observation of behavior and social phenomenon for presenting appropriate concepts and practices.

Keywords: Tourist Management, Travel Resources, Buddhism

1. บทนำ

การท่องเที่ยวเป็นยุทธศาสตร์แห่งชาติหนึ่งของการกระตุ้นเศรษฐกิจและรายได้ของประเทศ โดยในปี 2556 ความสามารถในการแข่งขันด้านการท่องเที่ยวของไทยอยู่ในอันดับ 43 จาก 140 ประเทศทั่วโลก หรืออันดับ 9 จาก 25 ประเทศในภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก โดยตัวชี้วัดด้านมาตรฐานการเดินทาง และการท่องเที่ยวยังเป็นจุดอ่อนสำคัญของประเทศไทย รองลงมาคือ ความพร้อมด้านโครงสร้างพื้นฐานและสิ่งแวดล้อมของภาคธุรกิจ ยุทธศาสตร์การท่องเที่ยวไทย พ.ศ. 2558-2560 จึงมีจุดมุ่งหมายที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่ ประการแรกคือ การจัดทำยุทธศาสตร์เป็นการวางรากฐานการพัฒนาในระยะสั้น ระยะกลาง และระยะยาว ซึ่งจะเป็นช่วงรอยต่อเพื่อปูพื้นฐานไปสู่การจัดทำแผนพัฒนาการท่องเที่ยวแห่งชาติในปี 2560-2564 ต่อไป (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2558: 2) และต้องการให้เป็นวาระแห่งชาติที่ได้รับการผลักดันให้เกิดผลในทางปฏิบัติอย่างจริงจัง ประการที่สองคือ มุ่งเน้นกิจกรรมที่มีความจำเป็นเร่งด่วนที่ต้องดำเนินการ เพื่อขับเคลื่อนการพัฒนาการท่องเที่ยวไทยให้เห็นเป็นรูปธรรมในระยะ 3 ปีถัดจากนี้และประการที่สามคือ ให้ความสำคัญกับการปรับปรุงกลไกการขับเคลื่อนสู่แหล่งท่องเที่ยว โดยกำหนดกลไกการท่องเที่ยวทุกระดับให้มีความเชื่อมโยงกัน ตั้งแต่ระดับนโยบายซึ่งมีคณะกรรมการนโยบาย การท่องเที่ยวแห่งชาติเป็นแกนหลัก ระดับกลุ่มจังหวัดคือคณะกรรมการพัฒนาการท่องเที่ยวประจำเขต พัฒนาการท่องเที่ยว และระดับจังหวัดคือคณะกรรมการท่องเที่ยวจังหวัด

องค์การการท่องเที่ยวโลกรายงานว่า ในปี 2556 มีนักท่องเที่ยวที่เดินทางทั่วโลกจำนวน 1,087 ล้านคน เพิ่มขึ้นจาก 1,035 ล้านคน ในปี 2555 ร้อยละ 5 โดยนักท่องเที่ยวจากประเทศจีนจะขยายตัวมากที่สุดและส่งผลกระทบต่อการบินทั่วโลก และหากนับจากปี 2548 เป็นต้นมา พบว่า ภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก มีอัตราการขยายตัวของจำนวนนักท่องเที่ยวสูงที่สุดถึงร้อยละ 6.2 ทั้งนี้ UNWTO คาดการณ์ว่า ในปี ค.ศ. 2030 จำนวนนักท่องเที่ยวโลกจะเพิ่มเป็น 1,800 ล้านคน ด้วยอัตราการขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 3.3 ต่อปี และคาดการณ์ว่าในปี ค.ศ. 2015 เป็นต้นไป ตลาดเกิดใหม่หรือกลุ่มประเทศกำลังพัฒนาจะเป็นกลุ่มประเทศที่มีจำนวนนักท่องเที่ยวขยายตัวในอัตราที่สูงกว่าตลาดประเทศที่พัฒนาแล้ว โดยภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิกจะเป็นภูมิภาคที่มีอัตราการขยายตัวสูงที่สุด ในส่วนการท่องเที่ยวไทยมีการขยายตัวอย่างต่อเนื่องทั้งจำนวนและรายได้จากการท่องเที่ยว ซึ่งในระยะ 5 ปีที่ผ่านมาจำนวนนักท่องเที่ยวเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องจาก 14.0 ล้านคน ในปี 2552 เป็น 24.8 ล้านคน ในปี 2557 โดยเพิ่มสูงสุดในปี 2556 มีจำนวนนักท่องเที่ยวมากถึง 26.5 ล้านคน และสูงสุดเป็นลำดับที่ 7 ของโลก แต่ลดลงในปี 2557 เนื่องจากประสบกับวิกฤตทางการเมืองและวิกฤตเศรษฐกิจในกลุ่มประเทศยุโรป โดยตลาดหลักยังคงเป็น 10 ตลาดที่มีส่วนแบ่งการตลาดรวมกันมากกว่าร้อยละ 60 ได้แก่ จีน อินเดีย สหราชอาณาจักร มาเลเซีย ออสเตรเลีย สหรัฐอเมริกา ญี่ปุ่น เยอรมนี เกาหลีใต้และฝรั่งเศส สำหรับในปี พ.ศ. 2558 นั้นมีจำนวนนักท่องเที่ยวประมาณ 28.5-29.0 ล้าน

คน ส่วนรายได้และค่าใช้จ่ายของนักท่องเที่ยวมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น ตามจำนวนนักท่องเที่ยว โดยในปี 2556 มีรายได้ 1.20 ล้านล้านบาท สูงสุดเป็นอันดับ 10 ของโลก และลดลงเหลือ 1.17 ล้านล้านบาท ในปี 2557 โดยมีอัตราการขยายตัวเฉลี่ยร้อยละ 26.35 ต่อปีและในปี 2558 มีรายได้ 1.40 ล้านล้านบาท ซึ่งสอดคล้องกับค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อครั้งของนักท่องเที่ยวที่มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง จากค่าใช้จ่าย 36,061 บาท/คน/ครั้ง ในปี 2552 เพิ่มขึ้นเป็น 47,272 บาท/คน/ครั้ง ในปี 2557 อย่างไรก็ตามระยะเวลาพำนักของนักท่องเที่ยวมีอัตราการขยายตัวค่อนข้างน้อย เนื่องจากการเพิ่มขึ้นของนักท่องเที่ยวในระยะใกล้โดยในปี 2549 นักท่องเที่ยวมีจำนวนวันพักเฉลี่ย 8.62 วัน/ครั้ง เพิ่มขึ้นเป็น 9.85 วัน/ครั้ง ในปี 2556 หรือเพิ่มขึ้นเฉลี่ยปีละ 0.1 วัน ซึ่งนับเป็นข้อจำกัดประการหนึ่งในการเพิ่มรายได้ให้กับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวไทย คาดการณ์ว่าประเทศไทยในอีก 15 ปีข้างหน้า จะมีจำนวนนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติ 67 ล้านคน (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2558) สำหรับแนวโน้มจำนวนนักท่องเที่ยวระหว่างประเทศของไทยในอีก 15 ปีข้างหน้า คาดการณ์ว่าจะขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ซึ่งจากข้อมูลปัจจุบันในปี 2557 มีจำนวนนักท่องเที่ยว 24.7 ล้านคน จะเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วเป็น 45 ล้านคน ในปี 2563 และเพิ่มขึ้นเป็น 67 ล้านคน ในปี 2573 ทั้งนี้การคาดการณ์ดังกล่าวเป็นไป (กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา, 2558) ตามแนวโน้มที่ควรจะเป็นและภายใต้สมมติฐานว่าสถานการณ์การท่องเที่ยวไทยอยู่ในภาวะปกติไม่มีเหตุการณ์หรือวิกฤตการณ์ใดๆ ที่ส่งผลกระทบต่อโดยตรงและโดยอ้อมต่ออุตสาหกรรมการท่องเที่ยวไทยในช่วงเวลานับจากนี้เป็นต้นไป โดยกลุ่มตลาดหลักยังคงเป็นกลุ่มเดิม แต่นักท่องเที่ยวจีนจะมีสัดส่วนเพิ่มมากขึ้น อย่างไรก็ตามโดยสภาพข้อเท็จจริงแล้วสถานการณ์เศรษฐกิจ ภัยธรรมชาติขนาดใหญ่ โรคระบาดร้ายแรง และความขัดแย้งทางการเมืองทั้งภายในประเทศและระหว่างประเทศ ยังคงเป็นปัจจัยหลักที่จะส่งผลกระทบต่อแนวโน้มจำนวนนักท่องเที่ยว

จากสภาพการณ์ของการท่องเที่ยวยุทธศาสตร์ของการขับเคลื่อนโดยรัฐมีการวางแผนยุทธศาสตร์การจัดการท่องเที่ยว พ.ศ.2558-2560 และยุทธศาสตร์ 2560-2564 ซึ่งเป็นแนวทางที่จะเข้าไปกระตุ้นส่งเสริมออกแบบการท่องเที่ยวจึงเกิดคำถามต่อไปว่าในเมื่อยุทธศาสตร์ถูกออกแบบด้วยเงื่อนไขของการบริหารทรัพยากรการท่องเที่ยว โดยเฉพาะวัดและศาสนสถานในพระพุทธศาสนาถูกกำหนด หรือเข้าไปอยู่ในส่วนเงื่อนไขของการจัดการท่องเที่ยว จะมีแนวทางหรือกลไกอย่างไรในการออกแบบการท่องเที่ยวที่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงและสอดคล้องกับกลไกการท่องเที่ยวที่ได้ทั้งประโยชน์ รักษาหลักการและอุดมคติทางพระพุทธศาสนา รวมไปถึงเป็นไปเพื่อการพัฒนาเจตคติทางพระพุทธศาสนาด้วย ซึ่งเป็นคำถามที่จะต้องแสวงหาคำตอบร่วมกับกลไกเหล่านั้นต่อไป

2. การจัดการท่องเที่ยวโดยใช้เงื่อนไขของพระพุทธศาสนา

จากการสำรวจข้อมูลมีการพยายามออกแบบการท่องเที่ยว หรือการเข้าไปกำหนดการท่องเที่ยวโดยใช้ทรัพยากรทางศาสนา เช่น วัด โบราณสถาน หรือศาสนสถานในทางศาสนา โดยมีเป้าหมายเป็นการจัดการท่องเที่ยวตามวิถีทางศาสนา หรือการท่องเที่ยวในเชิงของสิ่งที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในงานวิจัยหลายเรื่อง เช่น การส่งเสริมให้เกิดการท่องเที่ยวในวัดพุทธทางศาสนา หรือการจัดการท่องเที่ยวของกลุ่มการท่องเที่ยวตามแนวพุทธ ที่มีผลการวิจัยของ นัฐพร เกิดกลาง และคณะ (2553) ในงานวิจัยเรื่อง “พฤติกรรมกรท่องเที่ยวในกรุงเทพมหานครของผู้เยี่ยมเยือนชาวไทย” ให้ข้อมูลว่าวัดเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่ชาวไทย และต่างชาตินิยมเป็นอันดับต้น ๆ โดยเฉพาะวัดที่เป็นแหล่งโบราณสถานสำคัญ เช่น การเที่ยวพระธาตุกลุ่มเจดีย์พระธาตุต่าง ๆ โดยผูกโยงกับวันเดือนปีเกิด เช่น การไหว้พระธาตุ สำหรับกลุ่มเจดีย์ที่เนื่องกับพระพุทธศาสนาและบรมสารีริกธาตุ กลุ่มปฏิบัติธรรมตามสำนักปฏิบัติธรรมสำคัญ ๆ ทั่วประเทศ กลุ่มไหว้พระพุทธรูปสำคัญใจจังหวัดต่าง ๆ เช่น พระพุทธรูปชินราช จังหวัดพิษณุโลก การท่องเที่ยวแหล่งสถานที่สำคัญ

ทางประวัติศาสตร์ ทิววัด ชมวัง แหล่งโบราณสถานอาจถูกจัดอยู่ในกลุ่มการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม (Cultural Tourism) การท่องเที่ยวเชิงพุทธ (Buddhist Tourism) การจัดการทรัพยากรวัฒนธรรม (Cultural Management) การจัดการพุทธศิลป์ (Buddhist Arts Management) การเรียนรู้ทางพระพุทธศาสนา/วัฒนธรรมไทย (Learning on Buddhism/Thai Culture) เป็นต้น ซึ่งสามารถจำแนกลักษณะการท่องเที่ยวที่ปรากฏเกี่ยวกับวัดในพระพุทธศาสนา ได้ดังนี้

1. พระพุทธรูป หมายถึง วัดที่มีแหล่งท่องเที่ยวอันเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธรูปสำคัญ โดดเด่นเป็นที่ประจักษ์แก่สาธารณชนว่ามีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และการท่องเที่ยว รวมไปถึงมีวัดอุทยานเป็นที่เคารพสักการะ เช่น พระพุทธรูปสำคัญในประวัติศาสตร์ ได้แก่ พระพุทธชินราช พระพุทธสิหิงห์ พระพุทธโสธร พระพุทธรูปวัดไร่ขิง พระพุทธรูปหลวงพ่อดโต วัดบางพลีใหญ่ พระพุทธรูปหลวงพ่อบ้านแหลม เป็นต้น ซึ่งปรากฏแนวคิดดังกล่าวในงานของพระมหาบุญพิเชษฐ์ จันทร์เมือง (2553) ที่นำเสนอไว้ว่า วัด ทรัพยากรทางวัฒนธรรมในพระอารามหลวงชั้นเอกทุกวัด มีศักยภาพโดดเด่น ซึ่งทางภาครัฐพร้อมให้การสนับสนุนภาคเอกชนมีความสนใจร่วมมือในการจัดการท่องเที่ยว นักท่องเที่ยวยังปลอบปลื้มในความงดงามของพระอาราม รวมทั้งในงานวิจัยของ Vimalin Virojtrairatt (2010) เรื่อง “Community Pre-Empowering for Tourism: Sustainable Tourism Management Guideline Amphoe Mae Chaem, Chiang Mai, Thailand” ที่ศึกษาเกี่ยวกับการสร้างประสิทธิภาพการท่องเที่ยวในพื้นที่จังหวัดเชียงใหม่ โดยในงานวิจัยให้ความสำคัญกับทุนทางวัฒนธรรม ผ่านวัด ศาสนาสถานในศาสนา โดยเฉพาะพระพุทธรูปสำคัญ ๆ เป็นหลักด้วยนอกเหนือจากธรรมชาติและสิ่งที่มีอยู่ในธรรมชาติ

2. เจดีย์/พระธาตุ หมายถึง ศาสนสถาน อันเนื่องด้วยวัดในพระพุทธศาสนา หมายถึง เจดีย์สำคัญ พระธาตุ รอยพระบาท ที่สำคัญต่อความเชื่อทางศาสนาในแต่ละชุมชน ซึ่งสามารถนำไปสู่การออกแบบและการจัดการเที่ยว เช่น ทางภาคเหนือจะมีพระธาตุสำคัญ ๆ เนื่องด้วยความเชื่อทางพระพุทธศาสนาและเป็นภาพจำแก่สังคมไทยในภาพรวม ได้แก่ พระธาตุดอยสุเทพ อนุสาวรีย์ครูบาศรีวิชัย พระธาตุนครชัย จังหวัดลำพูน พระธาตุลำปางหลวง จังหวัดลำปาง เป็นต้น สำหรับภาคอีสาน ได้แก่ พระธาตุนมอมรรวมมหาวิหาร วัดธาตุเรณู วัดธาตุศรีคุณ จังหวัดนครพนม พระธาตุขามแก่น จังหวัดขอนแก่น พระธาตุนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ภาคกลางก็มีพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ภาคใต้ก็มีพระบรมธาตุไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระบรมธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น พระธาตุที่มีอยู่จำนวนมากในประเทศไทยล้วนเนื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาส่วนหนึ่งถูกออกแบบเพื่อการท่องเที่ยวทั้งการไหว้ นมัสการเพื่อให้เกิดความสวัสดิกับชีวิต และการดำเนินชีวิต หรือกรณีการระลึกถึงเพื่อคุณธรรมภายในต่อการปฏิบัติตนเป็นชาวพุทธที่ดี เป็นต้น (อาทิตย์ แซ่ย่าง และจักรี เตชะวาริ, 2553; พระครูเจติยภูมิพิทักษ์, 2555; พระครูสารกิจประยุกต์, 2556; เพ็ญประภา เพชรบูรณิน และศศิธร ป้องเรือ, 2557)

3. สำนักปฏิบัติธรรม หมายถึง การออกแบบให้สอดคล้องกับกลุ่มเป้าหมายที่ต้องการการศึกษาปฏิบัติธรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น การปฏิบัติแนวภวนาและบริกรรมในแนวอานาปานสติ ก็จะมีสำนักปฏิบัติธรรมในแบบดังกล่าว เช่น สวนโมกข์ การปฏิบัติในแบบภวนา “ยุบหนอ-พองหนอ” ตามหลักสติปัฏฐาน ก็จะมีเครือข่ายสำนักปฏิบัติจำนวนมาก เช่น วัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี วัดพระธาตุศรีจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ วัดมหาธาตุฯ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร เป็นต้น หรือรูปแบบการปฏิบัติแบบ “สัมมาอรหัง” ในแบบวัดวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ พร้อมเครือข่าย รวมไปถึงการปฏิบัติสติปัฏฐานในแนวพระป่าโดยเฉพาะศิษย์หลวงปู่มั่น หลวงปู่บัว แห่งจังหวัดอุดรธานี หรือศิษย์หลวงพ่อบุชา สุภทโท แห่งจังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น ซึ่งในงานวิจัยของพระมหาสุทิตย์ อาภากรโร และคณะ (2553) ได้ศึกษาเกี่ยวกับผลการศึกษาระบบการสื่อสารคุณค่าและการพัฒนาจิตใจแก่นักท่องเที่ยว ผลการวิจัยพบว่า วัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวมีกระบวนการ

สื่อสารคุณค่าและการพัฒนาจิตใจแก่นักท่องเที่ยวตามหลักการทางพระพุทธศาสนา โดยมีการสื่อสารและการพัฒนาจิตใจที่อาศัยหลักการทางพระพุทธศาสนา เช่น การไหว้พระสวดมนต์ การฝึกสมาธิ การเจริญปัญญา และการจัดกิจกรรมเชิงประเพณี เป็นต้น โดยใช้สื่อที่สำคัญ 4 ประเภท คือ 1) สื่อบุคคล 2) สื่อธรรมชาติ 3) สื่อประเพณีและกิจกรรม และ 4) สื่อมวลชน

สำนักปฏิบัติธรรมจำนวนมากถูกนำเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของการท่องเที่ยวเชิงทดลองที่กำหนดให้เกิดการเรียนรู้สำหรับกลุ่มที่สนใจ หรือคนที่สนใจการท่องเที่ยวเชิงปฏิบัติธรรม หรือเรียนรู้พระพุทธศาสนาในแบบกิจกรรมร่วม เช่น สำนักปฏิบัติธรรมแดนมหามงคล (เกาะมหามงคล) จังหวัดกาญจนบุรี ศูนย์วิปัสสนาไร่เชิงตะวัน (ว.วชิรเมธี) จังหวัดเชียงราย สวนโมกขพลาราม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งยังไม่เน้นสำนักปฏิบัติธรรมอื่นๆ ที่มีกลุ่มศาสนิกเฉพาะของตนเอง และเมื่อย้อนกลับไปกลับมาแบบกลุ่มปฏิบัติธรรม โดยใช้ฐานของการปฏิบัติธรรมเป็นแนวทางในการปฏิบัติและเข้าไปเรียนรู้พระพุทธศาสนาในแบบที่ตนสนใจ

4. พิธีกรรม/ประเพณีทางศาสนา หมายถึง กิจกรรมที่เนื่องด้วยพิธีกรรม เช่น การหล่อพระ การพุทธาภิเษก หรือการถือศีลกินเจ การไหว้ครูบออาจารย์ งานวันเกิดครูบออาจารย์ หรือวันครบรอบ วันเกิดมรณภาพ ของเกจิอาจารย์ ภาพลักษณ์เหล่านี้ปรากฏอยู่ในส่วนของการท่องเที่ยวที่ถูกออกแบบและกำหนดขึ้น วงศ์ธีรา สุวรรณิน และคณะ (2557: 63-64) ได้นำเสนอไว้ว่า วัดส่วนใหญ่มีภูมิทัศน์ที่สวยงาม และมีพื้นที่โล่งกว้าง ส่วนทรัพยากรด้านประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและประเพณี พบว่า วัดส่วนใหญ่มีโบสถ์และพระพุทธรูปที่สำคัญ ชุมชนจะจัดประเพณีร่วมกับวัด เช่น ตักบาตร ทำทานและเวียนเทียนในวันสำคัญทางศาสนา พร้อมทั้งการรณรงค์ให้ประชาชนรักษาสิ่งแวดล้อม ฟื้นฟูวัฒนธรรมในวันพระและวันสำคัญทางศาสนา สำหรับวัดที่มีนักท่องเที่ยวทางวัดจะจัดมัคคุเทศก์หรือบุคลากรพาท่องเที่ยวหรือทัศนศึกษา

5. เกจิคณาจารย์ คือ กิจกรรมการท่องเที่ยวเนื่องด้วยตัวบุคคล อันหมายถึงเกจิคณาจารย์ / หรือคณาจารย์เน้นที่ภาพลักษณ์ในเชิงบุคคล การที่คณาจารย์มีศิษย์เฉพาะทาง ทั้งในส่วนของสายฤทธิ์ ผ่านวัดอุดมมงคล ปาฏิหาริย์ เช่น หลวงพ่อคุณ ปริสุทโธ วัดบ้านไร่ จังหวัดนครราชสีมา หลวงพ่อพูล วัดไผ่ล้อม นครปฐม หลวงพ่อทวด วัดช้างให้ จังหวัดปัตตานี เป็นต้น รวมไปถึงพระคณาจารย์สายกรรมฐาน สายปฏิบัติ เช่น หลวงพ่อจรรย์ ฐิตธมโม วัดอัมพวัน จังหวัดสิงห์บุรี หลวงพ่อทอง วัดพระธาตุศรีจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ศิษย์สายหลวงปู่มั่นสายวัดป่า ในจังหวัดภาคอีสาน หรือสวนโมกขพลาราม ในสายปฏิบัติหลวงพ่พุทธทาส จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยวัดที่มีเกจิคณาจารย์ อาจมีการเข้าไปจัดการท่องเที่ยวผ่านเครือข่ายของวัดที่เป็นกลุ่มตัวอย่างดังที่กล่าวมา ซึ่งในงานวิจัยของพระมหาสุทิตย์ อาภากร ได้ทำการศึกษาและให้ข้อสรุปไว้กับกรณีนี้ว่า กระบวนการเสริมสร้างเครือข่ายการเรียนรู้พบว่า เครือข่ายการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นภายในวัดทั้ง 4 วัดนั้นเป็นการดำเนินกิจกรรมและการขยายเครือข่ายทางสังคมที่มาจากการเรียนรู้ภายในที่มีความมุ่งมั่นในการจะพัฒนากิจกรรมการท่องเที่ยว การอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมการศึกษา การพัฒนาสังคม และที่สำคัญ คือ การปฏิบัติธรรมและการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดความร่วมมือต่อกัน โดยมีการพัฒนาเครือข่ายในระดับต่าง ๆ ประกอบด้วย 1) มีการพัฒนาเครือข่ายการทำงานภายใต้แนวคิดอุดมการณ์ของตนเอง (วัด) ให้ชัดเจนเป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ของฝ่ายต่าง ๆ 2) มีการพัฒนาระบบข้อมูลข่าวสารที่เชื่อมโยงถึงกัน 3) มีการพัฒนากิจกรรมร่วมกัน เช่น การปฏิบัติธรรมร่วมกัน 4) มีการเชื่อมโยงกับเครือข่ายอื่น ๆ เช่น เครือข่ายการท่องเที่ยวและการศึกษา 5) ให้มีการเชื่อมประสานกิจกรรมการท่องเที่ยวร่วมกับวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีชื่อเสียง เช่น วัดพระแก้ว วัดโพธิ์ วัดอรุณ ในกรุงเทพมหานคร เป็นต้น

รวมถึงในงานวิจัยของพระมหาบุญพิเชษฐ์ จันทร์เมือง (2553) ที่สะท้อนทัศนะว่าในการจัดการท่องเที่ยว “วัด” ทุกวัดมีทรัพยากรการท่องเที่ยวที่ “พร้อม” แต่สิ่งที่สำคัญในรูปแบบการจัดการท่องเที่ยว “รัฐ-เอกชน” ที่มีส่วนสนับสนุนการท่องเที่ยว ควรเข้าไปสนับสนุนจัดการบริหาร และดำเนินการให้เกิด “มาตรฐานสากล” ที่เป็นส่วนสนับสนุนการจัดการท่องเที่ยว ที่สัมพันธ์กับการ “อนุรักษ์-รักษา-สืบทอด” ทั้งใน ส่วนศาสนสถาน หลักการ และเจตนารมณ์ทางศาสนา และจากงานวิจัยของจุฑาภรณ์ หินชุย และสถาพร มงคลศรีสวัสดิ์ (2557) ให้ผลสรุปจากการศึกษาว่า การท่องเที่ยวเชิงพุทธ ควรสร้างเครือข่ายระหว่างหน่วยงานภาครัฐ บ้าน วัด โรงเรียน เพื่อส่งเสริมกิจกรรมในทุกวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ระดมทรัพยากร ทุกภาคส่วน เข้ามามีส่วนร่วมในการส่งเสริมกิจกรรมด้านการท่องเที่ยวในองค์กรรวม และผลยังสอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาสุทิตย์ อาภากรโ (อบอุ่น) เรื่อง “รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย” ที่สังเคราะห์ผลการศึกษาเป็น “เรียนรู้-ปฏิบัติ-สร้างเครือข่าย” จากผลผลิตของการท่องเที่ยวเชิงศาสนา

3. รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวในมิติทางศาสนาอันสัมพันธ์กับการท่องเที่ยวตามแนวพุทธ

การท่องเที่ยวที่ปรากฏในประเทศไทยโดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับศาสนาหรือพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้เกิดการหมุนเวียน การสะพัดของเงิน รายได้ หรือการกระจายตัวของการท่องเที่ยว ซึ่งอยู่ในส่วนของการจัดการท่องเที่ยว การรณรงค์เพื่อการท่องเที่ยวทำให้เกิดการขับเคลื่อนต่อการท่องเที่ยวทั้งในเชิงสังคมและเชิงบวกต่อสังคมในภาพรวม ซึ่งการจัดการท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับศาสนา วัด และสถานที่สำคัญทางศาสนาสามารถจำแนกได้ ดังนี้

1. การท่องเที่ยวที่ใช้ทรัพยากรของวัดและศาสนาแบบเดิม กล่าวคือ การที่วัดเหล่านั้นมีความสำคัญในเชิงศาสนา วัฒนธรรม ประเพณี โดยตัวเอง และถูกออกแบบให้เป็นสถานที่ท่องเที่ยวโดยตรงตามพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และชุมชนแต่เดิม โดยวัดเหล่านั้นสัมพันธ์ประวัติศาสตร์ พระพุทธรูปสำคัญ หรือศักดิ์สิทธิ์ เช่น วัดพระแก้ว วัดโพธิ์ วัดอรุณ ในเกาะกรุงรัตนโกสินทร์ พระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ เช่น วัดโสธร จ.ฉะเชิงเทรา หลวงพ่อโต วัดบางพลีใหญ่ใน คือ มีการจัดการท่องเที่ยวโดยใช้ทรัพยากรที่มีอยู่แล้ว มาเป็นวัตถุประสงค์หรือสิ่งที่มีส่วนกระตุ้นการท่องเที่ยวโดยตรง

2. การเข้าไปออกแบบวัด/ศาสนาให้เป็นกลไกร่วมของการท่องเที่ยว กล่าวคือ การเข้าไปจัดการระบบการท่องเที่ยวให้เกิดความน่าสนใจ เกิดแนวทาง พร้อมคำอธิบาย ดังกรณีการประชาสัมพันธ์ไหว้พระ 9 วัด ทอดกฐิน ล่องเรือ 9 วัด หรือการไหว้พระธาตุประจำปีเกิด การไหว้พระในวัดประจำปีเกิด การตัดลูกนิมิตที่เกิดขึ้นในวัดที่อยู่ภายใต้การกำหนด เช่น จังหวัดเดียวกัน โชนเดียวกัน แล้วมีกลไกของการเดินทางไปเข้ามีส่วนร่วมในการท่องเที่ยววันนั้น

นอกจากนี้ในงานวิจัย ของพระมหาสุทิตย์ อาภากร (2553) ให้นำเสนอข้อมูลไว้ว่า “...ทั้ง 9 แห่งมีขีดความสามารถในการรองรับการท่องเที่ยวที่แตกต่างกันไปทั้งในด้านสิ่งแวดล้อม สังคม และวัฒนธรรม เช่น การให้บริการข้อมูลข่าวสารของวัด การปรับปรุงสภาพภูมิทัศน์ การจัดการสิ่งอำนวยความสะดวก นอกจากนี้วัดยังมีการจัดกิจกรรมส่งเสริมการเรียนรู้ด้านพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย โดยวัดที่นักท่องเที่ยวให้ความสนใจเป็นจำนวนมากและใกล้เคียงกับแหล่งท่องเที่ยวหลักอย่างวัดพระแก้ว จะมีขีดความสามารถในการรองรับการท่องเที่ยวในระดับสูง ได้แก่ วัดโพธิ์ วัดอรุณราชวรารามราชวรมหาวิหาร และวัดเบญจมบพิตร ส่วนวัดที่ไม่ได้อยู่ในเส้นทางการท่องเที่ยวหลัก จะมีขีดความสามารถในด้านต่างๆ ค่อนข้างน้อย ได้แก่ วัดกัลยาณมิตร วัดไตรมิตร และวัดชนะสงคราม เป็นต้น จากการสังเคราะห์ข้อมูลทั้งหมด พบว่า รูปแบบและแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมและการจัดการท่องเที่ยว มี 4 รูปแบบ ได้แก่ 1) รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม 2) รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแนวพุทธ 3) รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเพื่อพัฒนาความรู้ (เชิงนามธรรมการเรียนรู้) และ 4) รูปแบบและกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนา นอกจากนี้ นักวิจัยได้สรุปเส้นทางการท่องเที่ยวที่เหมาะสมในการท่องเที่ยววัดในกรุงเทพมหานคร 3 เส้นทาง ได้แก่ 1) เส้นทางสายแม่น้ำเจ้าพระยา (การท่องเที่ยวไหว้พระ ชมความงามของวัดที่ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา) 2) เส้นทางสายมหานคร (การท่องเที่ยวไหว้พระ ชมความงามของวัดที่ตั้งอยู่บริเวณเขตกรุงเทพมหานครชั้นในที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ของกรุงเทพมหานคร) 3) เส้นทางสายวัฒนธรรมไทย-จีน (เส้นทางเชื่อมประสานวัด ชุมชนและวัฒนธรรม)...”

จากข้อมูลสะท้อนให้เห็นว่ามีการเข้าไปจัดการท่องเที่ยวเพื่อให้เกิดการขับเคลื่อนการท่องเที่ยว การรณรงค์ การประชาสัมพันธ์ รวมไปถึงการส่งเสริมให้เกิดการท่องเที่ยวตามรูปแบบที่กำหนดจึงเกิดขึ้นภายใต้แผนและยุทธศาสตร์ของการท่องเที่ยว ผ่านการจัดการท่องเที่ยว ดังปรากฏในงานวิจัยที่ว่าเหตุผลหลักที่มาเที่ยวในวัด คือ ทำกิจกรรมทางศาสนา (ทำบุญ/บริจาคทาน/สวดมนต์ไหว้พระ/บูชาศาสนสถาน) ร้อยละ 26.3 ซึ่งสูงที่สุดในการออกแบบสอบถามต่อผลการท่องเที่ยว

3. การจัดการท่องเที่ยวแบบวิถีจิตวิถีธรรม หมายถึง การท่องเที่ยวที่ส่งเสริมให้คนมีสุขภาวะที่ดี เช่น การไหว้พระ การปฏิบัติธรรม หรือการออกแบบให้เกิดการปฏิบัติธรรมในแนว “นิพพานชิมลอง” ดังกรณีการจัดการท่องเที่ยวทางในแต่ละภูมิภาคแล้วมีส่วนหนึ่งส่งเสริมให้เกิดการไปปฏิบัติธรรมในสำนักปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียง และมีกลุ่มเป้าหมายเฉพาะ เช่น วัดหลวงพระธาตุศรีจอมทอง จ.เชียงใหม่ โดยมีการจัดการท่องเที่ยวที่ออกแบบการท่องเที่ยวโดยผนวกการท่องเที่ยวในแบบวิถีธรรมชาติ วัฒนธรรม และสถานที่ท่องเที่ยว โดยเป็นการท่องเที่ยวแบบ “Clean Mind” เป็นรูปแบบการท่องเที่ยวที่กำลังได้รับความนิยมอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งปรากฏในงานวิจัยของพระมหาสุทิตย์ อาภากร (อปอูน) เรื่อง “รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย” โดยมีผลการศึกษาพบว่า รูปแบบและกระบวนการ

เรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัด มี 3 รูปแบบ 1) รูปแบบการเรียนรู้ด้วยการทัศนศึกษา (Learning By Seeing) ซึ่งเป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้นักท่องเที่ยวมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการทางพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องโดยผ่านการศึกษารูปร่างจากสภาพแวดล้อมที่สอดคล้องกับวิถีแห่งธรรมชาติและวิถีแห่งวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา 2) รูปแบบการเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติ (Learning By Doing) มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้นักท่องเที่ยวสามารถฝึกปฏิบัติตนตามหลักการทางพระพุทธศาสนา เช่น การเจริญสมาธิภาวนา และสติปัญญา 4 อันเป็นการลงมือปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสงบของจิตใจและปัญญา 3) รูปแบบการเรียนรู้ด้วยการสร้างเครือข่าย (Learning By Networking) ซึ่งเป็นรูปแบบของการท่องเที่ยวเพื่อสร้างประโยชน์ให้กับชุมชนและสังคม ผลการดำเนินการของวัดต่างๆ ที่ผ่านมาในรอบ 5-6 ปีนั้น พบว่า มีนักท่องเที่ยวที่สนใจมาปฏิบัติมากกว่า 10,000 คน และมากกว่า 75 ประเทศทั่วโลก

4. การผสมรวมกับการท่องเที่ยวในวัดพุทธศาสนา กล่าวคือ ไม่ได้เป็นวัด เป็นบุคคล แต่หมายถึงสิ่งเคารพทางศาสนา เช่น พระธาตุ รอยพระพุทธบาท หอไตร ศาลาการเปรียญ อุโบสถ หอระฆัง กุฏิ มณฑป เป็นต้น (Charuwan Chareonla, 1981: 75-88) การผูกโยงลักษณะร่วมในวัดพุทธศาสนา หมายถึง การจัดการท่องเที่ยวที่เน้นย้ำ ในเรื่องของการท่องเที่ยวและการจัดการท่องเที่ยว เช่น การท่องเที่ยวในกลุ่มเจดีย์ในประเทศไทย การท่องเที่ยวในกลุ่มเฉพาะทาง ทั้งในเชิงประวัติศาสตร์ ศิลปะ วัฒนธรรมและประเพณี ได้สะท้อนถึงการท่องเที่ยว หรือการเข้าไปจัดการให้เกิดการท่องเที่ยวในลักษณะดังกล่าว ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อรูปแบบของชุมชนและวิถีชุมชนในบางกรณีซึ่งเราจะเห็นได้ว่าในรูปแบบการท่องเที่ยวเหล่านั้นมีผลกระทบ หรือมีผลต่อสถานที่ท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นจริงในบริบทสังคมอย่างที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

การท่องเที่ยวที่เน้นการเข้าไปมีส่วนร่วมและส่งเสริมให้เกิดการขับเคลื่อนต่อกลไกของการจัดการและการวางแผนอย่างเป็นระบบ กล่าวคือ อการท่องเที่ยวจะต้องเน้นย้ำให้เห็นความสำคัญของตัวบรรทัดอันหมายถึงประโยชน์ของการคงอยู่ของพระพุทธศาสนาและแนวทางที่เหมาะสม

4. ผลจากการท่องเที่ยวต่อวัด พระศาสนา สังคม และชุมชน

จากรูปแบบการจัดการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน วัดและพระศาสนาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการท่องเที่ยว ดังปรากฏข้อมูลในงานวิจัยของพระมหาสุริยา มะสันเทียะ (2558: 20) ที่ว่า วัดจะอยู่ได้ตลอดไป ต้องอาศัยแรงศรัทธาจากนักท่องเที่ยวที่บริจาคปัจจัย ทำนุบำรุงพระศาสนา พระสงฆ์เองก็มีหน้าที่เพียงดูแลรักษาเท่านั้น ส่วนนักท่องเที่ยวเองต้องเห็น ความสำคัญ สำหรับหรือบริการท่องเที่ยวประเภทวัด เพราะวัดนั้นเป็นแหล่งรวมอารยสถาปัตยกรรมและของมีมูลค่าอย่างอื่น ๆ ช่วยกันอนุรักษ์และหวงแหนร่วมกัน ที่มีคุณค่าในฐานะเป็นหลักโบราณสถาน โบราณประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นวัตถุโบราณที่มาพร้อมกับประวัติศาสตร์ สังคม ชุมชน และประวัติศาสตร์ เช่น แหล่งโบราณสถาน โบราณวัตถุที่อยู่ในวัด หน่วยงานที่ดูแล ร่วมกับวัด และร่วมกับหน่วยงานการท่องเที่ยวได้เข้าไปจัดการ ส่งเสริมหรือกระตุ้น ซึ่งมีอยู่ในทุกพื้นที่สำคัญ เช่น อุทยานประวัติศาสตร์และวัดสาขาที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์สุโขทัย และถูกกำหนดให้เป็นโบราณสถาน อุทยานประวัติศาสตร์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา หรือประวัติศาสตร์ที่เนื่องด้วยยุคสมัย เช่น กรุงธนบุรี หรือกรุงรัตนโกสินทร์ (พระมหาบุญพิเชษฐ์ จันทร์เมือง, 2553) รวมไปถึงทางภาคอื่น ๆ ที่เนื่องด้วยประวัติศาสตร์ เช่น พระบรมธาตุพระนคร องค์พระปฐมเจดีย์ พระพุทธบาท วัดพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เป็นต้น หากมองว่าการท่องเที่ยวโดยเฉพาะวัดและพระศาสนาอาจก่อให้เกิดการขับเคลื่อนชุมชนและสังคมไปข้างหน้าโดยรวมและก่อให้เกิดการขับเคลื่อนไปในทิศทางเดียวกัน จนกระทั่งเกิดผลในเชิงประจักษ์ต่อสังคมและ

ส่วนรวม จนกระทั่งกลายเป็นผลในภาพรวมอันจะพึงเกิดขึ้น ซึ่งผลดังกล่าวได้ก่อให้เกิดการขับเคลื่อนในภาพรวมต่อสังคมและชุมชน

ภัชรบถ ฤทธิ์เต็ม (2556) ได้ทำการศึกษาและสะท้อนผลกระทบจากการท่องเที่ยวไว้ว่า การท่องเที่ยวก็ก่อให้เกิดผลกระทบมากมายตามมา เช่น ปัญหาความเสื่อมโทรมของวัดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยว ปัญหาด้านสาธารณสุขโรคและสวัสดิภาพของนักท่องเที่ยว ปัญหาการรักษาเอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม ปัญหาด้านการจัดการท่องเที่ยว และปัญหาการมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการโดยท้องถิ่น ดังเช่นในงานศึกษาของ ชัยวุฒิ ตั้งสมชัย (2554) พบว่า สภาพปัญหาการท่องเที่ยวในจังหวัดเชียงใหม่ สามารถแยกได้เป็น 5 ประเด็นหลัก ได้แก่ 1) ปัญหาด้านอุปทานการท่องเที่ยว 2) ปัญหาการพัฒนาสถานที่และสินค้าของการท่องเที่ยว 3) ปัญหาด้านบุคลากรการท่องเที่ยว 4) ปัญหาสิ่งแวดล้อมและสิ่งอำนวยความสะดวกพื้นฐาน และ 5) ปัญหาด้านนโยบายการท่องเที่ยวที่ขาดความต่อเนื่อง และในการศึกษาของ มิ่งสรรพ ขาวสอาด และคณะ (2548) พบว่า การจัดการท่องเที่ยวที่คาบเกี่ยวกันหลายหน่วยงาน เช่น วัดพระธาตุดอยสุเทพ การขาดความร่วมมือระหว่างหน่วยงานจึงปัญหาในการจัดการและบำรุงรักษาแหล่งท่องเที่ยวไม่มีประสิทธิภาพ ดังนั้น การพัฒนาอุตสาหกรรมท่องเที่ยวอย่างต่อเนื่อง โดยให้มีการปรึกษาหารือระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย จะเป็นกระบวนการพัฒนาที่จำเป็นในการสร้างพื้นฐานของอุตสาหกรรมให้มีความเข้มแข็งและเกิดประโยชน์ต่อสังคมอย่างยั่งยืนตลอดไป และในผลการศึกษาของ ภัชรบถ ฤทธิ์เต็ม (2556) ยังปรากฏว่าการที่นักท่องเที่ยวเดินทางมาเยือนเชียงใหม่เป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดปัญหาความเสื่อมโทรมของแหล่งท่องเที่ยวทำให้เกิดปัญหาความเสื่อมโทรมของแหล่งท่องเที่ยว ซึ่งมีถึง 13 แห่งในจังหวัดเชียงใหม่ เช่น วัดพระธาตุดอยสุเทพ ราชวรมหาวิหาร วัดเจดีย์หลวง วัดถ้ำเชียงดาว เป็นต้น ทำให้เกิดปัญหาด้านการท่องเที่ยว 5 ประเด็นหลักคือ ปัญหาด้านอุปทานทางการท่องเที่ยว ปัญหาการพัฒนาสถานที่และสินค้าของการท่องเที่ยว ปัญหาด้านบุคลากรการท่องเที่ยว ปัญหาสภาพแวดล้อม และปัญหาด้านนโยบายการท่องเที่ยว การจัดหาถังขยะและจัดระเบียบสถานที่ทิ้งขยะให้เพียงพอ ร้อยละ 79.8 การดูแลรักษาความสะอาดของห้องน้ำ ร้อยละ 74.0 และควรมีแผนผังแสดงแหล่งท่องเที่ยวในวัด ร้อยละ 60.3

จากรายงานการวิจัยสะท้อนคิดให้เห็นว่าผลกระทบต่อศาสนาสถานและสิ่งท่องเที่ยวเกิดขึ้นอย่างแน่นอน และมีผลกระทบอย่างไม่ต้องสงสัย แต่สิ่งที่เกิดขึ้นได้สะท้อนให้เห็นว่า การจะจัดการท่องเที่ยวหรือเข้าไปเสริมสร้างประสิทธิภาพสถานที่เหล่านั้น สร้างมูลค่าเพิ่มหรือเข้าไปส่งเสริมให้เกิดการท่องเที่ยวที่สะท้อนถึงรายได้ การหลังไหลเข้าไปของคน และอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องได้สะท้อนให้เห็นว่าในกลไกของการท่องเที่ยวสิ่งที่ต้องคำนึงและระลึกถึงอยู่เสมอก็คือการจัดการท่องเที่ยวต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของส่วนรวมและคนส่วนใหญ่

แนวคิดเกี่ยวกับการสร้างมูลค่าเพิ่มในแหล่งท่องเที่ยวทางศาสนา ๆ หรือแหล่งท่องเที่ยวอื่น ๆ ถ้าไม่ได้มีการจัดเตรียมอย่างเป็นระบบ สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริงในเรื่องการท่องเที่ยว ระบบนิเวศอย่างยั่งยืน ผลที่ตามมาจะกลายเป็นความเสื่อมโทรม มีความเสียหายด้วยจำนวนขยะ มลพิษ และความเสื่อมทรุดของอาคารที่มากเกินจำนวนคน รวมไปถึงปัญหาอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่องจากจำนวนคนที่มีมากกว่าสถานที่เที่ยวจะรับได้ ดังปรากฏข้อเห็นต่างในงานวิจัยของ มัชฌิมา อุดมศิลป์ (2556: 138) ที่พบว่า ชุมชนเป็นศูนย์กลางของการเริ่มต้น ที่มีทุนเป็นของตนเอง แล้วนำมาสร้างมูลค่าเพิ่ม ทำให้เกิดการสร้างงานและอาชีพ หากชุมชนเกิดการจัดการอย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ไม่มีแนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนที่ดีเหมาะสมกับชุมชน แหล่งท่องเที่ยวอาจเกิดความเสียหายเสื่อมโทรมตามมาเป็นลำดับได้เช่นกัน

5. แนวคิดการจัดการท่องเที่ยวตามแนวพระพุทธศาสนา

ในการจัดการท่องเที่ยวที่พยายามเข้าไปออกแบบการจัดการทางพระพุทธศาสนา โดยใช้ทรัพยากร กิจกรรม หรือวิถีธรรมนิยมบางประการที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว เช่น วัด รูปแบบปฏิบัติ หรือธรรมนิยมปฏิบัติที่เนื่องด้วยศาสนา เช่น การจัดการท่องเที่ยววัดสำคัญ ๆ ทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทย รูปแบบวิถีทางศาสนา เช่น การแห่เทียนอุบลราชธานี การตัดบาตรดอกไม้ การตัดบาตรเทโวโรหณะ การแข่งเรือในช่วงเทศกาลพืச்சีศาร์ท การทำบุญกฐินเจ การทำบุญกฐิน ผ้าป่า การบวชนาค ซึ่งเนื่องด้วยกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งสามารถนำแนวคิดทางพระพุทธศาสนาที่เป็นหลักการ มานำเสนอเพื่อเป็นแนวทางว่าจะจัดการท่องเที่ยวร่วมกับศาสนา หรือหน่วยงานศาสนาต้องยึดหลักการ แนวคิดและวิธีปฏิบัติให้ถูกต้องโดยมองเรื่องประโยชน์ของศาสนา ซึ่งสามารถจำแนกเป็นแนวคิดทางพระพุทธศาสนากับการท่องเที่ยวได้ดังนี้

1. การท่องเที่ยวต้องมุ่งไปสู่ความรู้และการจัดการความรู้ ในความหมายนี้พระพุทธศาสนามุ่งเป้าไปที่การจัดการความรู้ตั้งชื่อ “พุทธะ” ที่แปลว่า รู้ ตื่น เบิกบาน ดังนั้น การแสวงหาความรู้เป็นเจตจำนงของพระพุทธศาสนาในการจัดการศึกษา ดังพุทธพจน์ที่พระองค์ตรัสตอบกับพระอานนท์ที่ว่า “โย โว อานันทะ มะยา ธัมโม จะ วินะโยจะ เทสิโต ปัญญุตโต” แปลว่า “อานนท์ ธรรมก็ดี วินัยก็ดี ที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่พวกเธอทั้งหลาย โส โว มะมัจจะเยนะ สัตถา ธรรมวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของพวกเธอทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา” (ที.มหา (ไทย) 10/178/141) แนวคิดอธิบายได้ว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของความรู้ (พุทธะ) ความจริง (สัจจะ) เป็นความจริงแท้เชิงประจักษ์ (ตัตตะ) เป็นที่ชอบใจหรือถูกใจ (ปิโย) ประกอบด้วยประโยชน์เพื่อคนส่วนใหญ่ (อตตะ) ดังนั้น อาจสรุปได้สั้น ๆ ว่า แนวคิดทางพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับความรู้ ดังนั้น การท่องเที่ยว หรือการจัดการท่องเที่ยวจะต้องพยายามเข้าไปแสวงหาความรู้ที่เป็นความจริงในเรื่องนั้น ตามประวัติความเป็นมาที่ถูกต้อง รวมทั้งเมื่อเข้าไปในศาสนสถานนั้น ต้องปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามหลักความเชื่อ วิถีคิด วิธีปฏิบัติของชุมชนนั้นต่อการจัดการท่องเที่ยว นอกจากนี้ยังจะเชื่อมโยงไปถึงการจัดการท่องเที่ยวต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ หากการจัดการท่องเที่ยวสามารถส่งเสริมหรือดำเนิน หรือพยายามให้มุ่งไปอย่างนั้น ก็ย่อมจะเป็นประโยชน์ต่อการรักษาความรู้ที่ถูกต้องเป็นประโยชน์ต่อการรักษาและสืบทอดในสิ่งที่ถูกต้อง

พุทธพจน์ที่ตรัสตอบพระยามารที่ว่า “ดูก่อนมารผู้ใจบาป トラบไตสาวกทั้งหลายของตถาคต คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เป็นพหูสูตทรงจำไว้ได้ซึ่งพระธรรมวินัย ศึกษาและปฏิบัติสืบทอดกันไป แสดงหลักธรรมคำสอนโปรดเวไนยสัตว์ ทั้งเทวดาและมนุษย์ให้หลุดพ้นสำเร็จมรรคผลนิพพานได้ ยังศาสนาให้แผ่ไพศาลไปทั่วสารทิศแล้ว トラบนั้น ตถาคตจะรับอาราธนาท่านเข้าสู่ปรินิพพาน” แปลโดยความหมายคือ เจตนารมณ์ของพระพุทธเจ้าต่อการเผยแผ่ศาสนา คือความมั่นคงด้วยหลักการ และการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนาผ่านศาสนาที่ทรงบัญญัติขึ้นมาไม่ว่าจะด้วยเหตุผลหรือสาเหตุใดก็ตาม

ในงานของพระมหาสุทิตย์ อาภากร (อบอุ้น) เรื่อง “รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย” ผลการศึกษาข้อมูลพื้นฐานและความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่างนักท่องเที่ยวเกี่ยวกับการจัดการท่องเที่ยวของวัดและผลการเรียนรู้ด้านการพัฒนาจิตใจและปัญญา พบว่า นักท่องเที่ยวทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศมีความสนใจในการเรียนรู้และการปฏิบัติตามหลักการทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะการเจริญจิตภาวนาและการเจริญปัญญา กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่ระบุว่า ทางวัดได้จัดให้มีข้อมูลข่าวสาร สถานที่ และการแนะนำความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่เหมาะสมมีรูปแบบการฝึกอบรมด้านจิตใจที่ดี ซึ่งสิ่งนี้นักท่องเที่ยวได้รับจากการปฏิบัติ คือ การเห็นคุณค่าของการเกิดเป็นมนุษย์ การเห็นคุณค่าของการพัฒนาจิตใจและปัญญา การเห็นคุณค่าของพระรัตนตรัย การเห็นคุณค่าของการรักษาศีล การ

เห็นคุณค่าของวัฒนธรรมประเพณีชาวพุทธ และสามารถนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ในการดำเนินชีวิตประจำวันได้

2. การท่องเที่ยวต้องมุ่งไปสู่หลักการที่ถูกต้อง พุทธพจน์ที่ว่า "ธรรมและวินัยจะเป็นศาสดาแทนเรา" ย่อมยืนยันแนวคิดในเรื่องการแสดงบทบาทของการจัดการท่องเที่ยวที่จะต้องเข้าไปส่งเสริมหลักการที่ถูกต้อง หมายถึงหลักการที่ถูกต้อง และแนวคิดที่ถูกต้องอย่างสำคัญ เพื่อประโยชน์ของการอยู่ร่วมกันระหว่างความจริง ที่เกิดขึ้นในสังคมและชุมชน

หลักการที่ถูกต้องของการจัดการท่องเที่ยวกลายเป็นเข้าไปส่งเสริมความเชื่อที่ผิดพลาด ส่งเสริมการกระทำที่ผิดต่อหลักศีลธรรมอันดี หลักความเชื่อในเชิงสังคม เหมือนคนไทยรู้จัก แต่เมื่อจริง ๆ แล้วคนพม่า ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการท่องเที่ยวอย่างนั้น หรือการส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เนื่องด้วยกฎหมาย เช่น การส่งเสริมการท่องเที่ยวในแบบใช้เพศ และกิจกรรมทางเพศเป็นเครื่องส่งเสริมการท่องเที่ยวที่เน้นยาเสพติด หรือการใช้ยาเสพติดเป็นจุดขายที่ผิดทั้งกฎหมาย และเกณฑ์ทางศีลธรรม เป็นต้น สอดคล้องกับแนวคิดของ ภัทรภด ฤทธิ์เต็ม (2556) ในงานวิจัยเรื่อง "รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรมในวัด" ที่นอกเหนือจากการจัดการท่องเที่ยวแล้วสิ่งที่สำคัญคือ การท่องเที่ยวโดยเฉพาะในวัดต้องเข้าไป "การพัฒนาจริยธรรมที่มาพร้อมกับการท่องเที่ยวและผู้มาท่องเที่ยว"

3. การท่องเที่ยวต้องมุ่งไปสู่ประโยชน์ต่อส่วนรวม แนวคิด หรือพุทธพจน์ที่ว่า "ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่มหาชนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์สัตว์โลก เพื่อประโยชน์แก่อกุล เพื่อความสุขแก่เทพยดาและมนุษย์ทั้งหลาย..." ในความหมายนี้อามากระยุกต์ได้ว่า การท่องเที่ยว หรือการจัดการท่องเที่ยว นอกเหนือจากการได้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์แล้ว สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ก็คือการจัดการท่องเที่ยวที่ต้องส่งเสริมประโยชน์ต่อส่วนรวมเป็นสำคัญ ดังนั้น การจัดการท่องเที่ยวตามแนวคิดในทางพระพุทธศาสนามีแนวคิดที่ว่าต้องคำนึงถึงส่วนรวมหรือผลประโยชน์ของส่วนรวม

4. การท่องเที่ยวต้องมุ่งไปสู่คุณภาพชีวิตที่มั่นคงยั่งยืน กล่าวคือ การจัดการท่องเที่ยวต้องมุ่งไปสู่คุณภาพชีวิตของคนหรือสถานที่นั้น ๆ ดังปรากฏในหลายกรณีที่มีวิถีชีวิต การดำเนินชีวิตของคนในสถานที่ท่องเที่ยวที่เปลี่ยนไป ทั้งวิถีชีวิต การดำเนินชีวิต รูปแบบกิจกรรม ที่ต้องดำเนินไปเพื่อการท่องเที่ยว เช่น หลายคนบอกว่าปรายเปลี่ยนไป เป็นต้น แนวคิดทางพระพุทธศาสนามีหลักการที่ว่า "นัตถิ สันติ ปะรัง สุขัง" หากนำแนวคิดนี้ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นพุทธพจน์นี้ยืนยันว่าหลักคิดทางพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับ คุณภาพชีวิต หรือความถูกต้องของคุณภาพชีวิต กล่าวการจัดการท่องเที่ยวโดยเฉพาะวัดและพระศาสนา นั้น วัดควรเป็นที่สงบ ร่มรื่น และก่อให้เกิดคุณภาพจิตในทางสร้างสรรค์ ไม่ใช่ส่งเสริมการท่องเที่ยวในแบบอีกที หรือทำลายคุณค่าพื้นฐานของความเป็นวัดไป ซึ่งแปลว่าขัดกับเจตนารมณ์ของวัด ของพระศาสนาและอุดมคติทางศาสนา ซึ่งนักจัดการ ออกแบบ หรือดำเนินการท่องเที่ยว จะต้องคำนึงถึง หรือให้ความสำคัญด้วยเช่นกัน ดังกรณีหลายวัดถูกรบกวนด้วยการจุดประทัด การถวายวัตถุสิ่งของที่เกินความจำเป็นจนกลายเป็นภาระ การจัดการขยะ การจัดการสิ่งแวดล้อมภายในวัดได้รับผลกระทบ จนกลายเป็นปัญหาต่อวัด ชุมชนที่ยังอาศัยคุณภาพชีวิตขั้นพื้นฐานเปลี่ยนไป ดังนั้น เมื่อจะเข้าไปจัดการการท่องเที่ยว สิ่งที่ต้องสร้างหรือสนับสนุน คือต้องเข้าไปสนับสนุนคุณภาพชีวิตของผู้ปฏิบัติ หรือชาวพุทธ หรือคนที่อยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ อย่างเหมาะสม

การท่องเที่ยวเป็นได้ทั้งการผ่อนคลาย และการแสวงหาความรู้ ซึ่งในหลักปรัชญาทางพระพุทธศาสนา การจัดการความรู้ หรือการแสวงหาความรู้จึงเป็นช่องทางสำคัญในการแสวงหาความรู้ หรือการจัดการความรู้ในตัวเอง และจากผลการศึกษาแบบการจัดการท่องเที่ยวในวัด สามารถสรุปได้ว่า การจัดการทรัพยากรการท่องเที่ยว ควรมีการจัดทำผังการใช้สอยพื้นที่ของวัด การจัดทำแผนพัฒนาวัดทั้งใน

ระยะสั้นและระยะยาว และการจัดทำแผนพัฒนาฟื้นฟูโบราณสถานหรือวัดร้าง การจัดการระบบสื่อความหมาย ได้แก่ การจัดทำข้อมูลและฐานข้อมูลของวัดในระบบสารสนเทศ และการประชาสัมพันธ์กิจกรรมของวัดในวันสำคัญหรือเทศกาลสำคัญ และการจัดการบุคลากรการท่องเที่ยว ได้แก่ การพัฒนาบุคลากรของวัดในด้านการท่องเที่ยว และการพัฒนาจริยธรรมการท่องเที่ยวในวัด ดังเช่นในการศึกษาของ วรสิกา อังกูร และคณะ (2547) ซึ่งเสนอว่า ในการจัดการแหล่งเรียนรู้ คือ การจัดการด้านข้อมูล บุคลากร ทักษะและเทคนิควิธีในการถ่ายทอด การดูแลรักษาองค์ความรู้ที่จารึกอยู่ตามโบราณสถาน และด้านสถานที่ โดยเฉพาะพระสงฆ์ที่ดูแลรับผิดชอบต้องมีความรู้ความเข้าใจเรื่องอนุรักษ์พุทธศิลป์ตรงกับนักวิชาการศิลปะ และนักวิชาการศิลปะมีความเห็นว่า วัดต้องใช้พุทธศิลป์ให้เกิดคุณค่าทางธรรมปฏิบัติแก่ผู้มาเที่ยวชมให้มากที่สุด

วัด โบราณสถาน โบราณวัตถุ ในวัดเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ จำนวนมาก ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างรายได้ในส่วนของโรงแรมและภัตตาคาร ผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ในจังหวัด ซึ่งในปี พ.ศ. 2552 ยังคงมีการขยายตัวเพิ่มขึ้นเป็น 132,098 ล้านบาท มีรายได้ต่อหัวประชากร เป็น 82,752 บาท นอกจากนั้นแล้ว ยังก่อให้เกิดรายได้กับธุรกิจขนาดย่อยต่าง ๆ ภายในวัดจำนวนมาก ดังที่ วิวัฒน์ชัย บุญยภักดี (2541) กล่าวว่า การท่องเที่ยวในวัดก่อให้เกิดธุรกิจเพื่อการบริการต่าง ๆ สำหรับนักท่องเที่ยวขึ้นในพื้นที่ของวัดหรือพื้นที่ใกล้เคียง เช่น ที่จอดรถ ร้านอาหารและเครื่องดื่ม ร้านขายสินค้าของที่ระลึก ร้านขายดอกไม้ธูปเทียน เป็นต้น

บทสรุป

การท่องเที่ยวหากมองในมุมทางเศรษฐกิจ รายได้และผลประโยชน์ของประเทศชาติในองค์รวมอย่างที่คาดหวังหรือต้องการ ก็ต้องยอมรับว่ามีผลประโยชน์อันพึงได้จะเกิดขึ้นในสารบบของประเทศชาติและข้อเท็จจริงที่จะพึงเกิดขึ้น ฉะนั้น การท่องเที่ยวอาจมองที่รายได้ แต่ในหลักการทางพระพุทธศาสนาอาจตีความได้ว่า การจัดการท่องเที่ยวโดยมีวัด ศาสนสถาน หรือศาสนาสถานที่เนื่องด้วยวัด หรือตั้งอยู่วัดก็เป็นสิ่งดีหากมองในเชิงของการใช้ประโยชน์ แต่หากมองในเรื่องมูลค่า จะต้องสัมพันธ์กับคุณค่า เพราะวัดในพระพุทธศาสนามีอุดมคติและเป้าหมายต่างกัน รวมถึงหลักคิดทางพระพุทธศาสนาที่ประโยชน์ส่วนรวมเป็นสำคัญ การออกแบบท่องเที่ยวต้องได้ประโยชน์ในองค์รวม รู้คุณค่าในเรื่องของหลักการที่ถูกต้องในพระพุทธศาสนา ในส่วนนพุทธาวาส สังฆาวาส ที่ควรเป็นสัดส่วนเฉพาะเพื่อเกื้อหนุนและส่งเสริมแนวทางนักบวชที่เข้ามาอยู่ในวัด อยู่ในพระศาสนาเพื่อการขัดเกลา และที่สำคัญการมาวัด หรือท่องเที่ยวในศาสนาจะต้องส่งเสริมให้ผู้มารู้จักคุณค่า และพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมทางศาสนาได้ด้วย ถึงจะได้ชื่อว่าได้ประโยชน์ทั้งในส่วนของการหลักการ ปฏิบัติการ แนวคิด และผลประโยชน์ในเชิงมูลค่าอันจะพึงได้ในศาสนาด้วยเช่นกัน

ดังนั้น แนวคิดทางพระพุทธศาสนากับการจัดการท่องเที่ยวหลักคิดต้องเป็นไปตามหลักการอันเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา หลักประโยชน์การออกแบบการท่องเที่ยวต้องเป็นประโยชน์อย่างแท้จริงกับคนหมู่มากไม่ใช่ขายทุน แหล่งทุน หรือผู้มีส่วนได้เสียกับกลุ่มผลประโยชน์ รวมไปถึงต้องเกื้อหนุนให้คนผู้มาเที่ยวผู้จัดการท่องเที่ยวสามารถพัฒนาองค์คุณธรรมภายในได้อย่างแท้จริง จึงจะได้ชื่อว่าการจัดการท่องเที่ยวได้อย่างแท้จริง

การจัดการท่องเที่ยวในวัดในฐานะที่วัดและศาสนสถานในวัดเป็นทรัพยากรการท่องเที่ยว จึงควรมีการวางแผนพัฒนาวัดให้สอดคล้องกับหลักการ แนวคิด และวิถีปฏิบัติในทางศาสนา ก่อน จากนั้นให้จัดทำผังการใช้สอยพื้นที่ของวัด ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ส่วนใหญ่เอื้อให้ท่องเที่ยว ส่วนใหญ่พื้นที่เฉพาะสำหรับพิธีกรรมและศาสนกิจของนักบวช (สังฆาวาส) พร้อมจัดทำแผนพัฒนาฟื้นฟูโบราณสถานหรือวัดร้าง การ

จัดการระบบสื่อความหมาย ได้แก่ การจัดทำข้อมูลและฐานข้อมูลของวัดในระบบสารสนเทศ และการประชาสัมพันธ์กิจกรรมของวัดในวันสำคัญหรือเทศกาลสำคัญ และการจัดการบุคลากรการท่องเที่ยว ได้แก่ การพัฒนาบุคลากรของวัดในด้านการท่องเที่ยว และการพัฒนาจริยธรรมการท่องเที่ยวในวัด ดังเช่นในงานศึกษาของ วรสิกา อังกูร และคณะ (2547) ซึ่งเสนอว่า ในการจัดการแหล่งเรียนรู้ คือ การจัดการด้านข้อมูล บุคลากร ทักษะและเทคนิควิธีในการถ่ายทอด การดูแลรักษาองค์ความรู้ที่จารึกอยู่ตามโบราณสถาน และด้านสถานที่ โดยเฉพาะพระสงฆ์ที่ดูแลรับผิดชอบต้องมีความรู้ความเข้าใจเรื่องอนุรักษ์พุทธศิลป์ตรงกับ นักวิชาการศิลปะ และนักวิชาการศิลปะมีความเห็นว่า วัดต้องใช้พุทธศิลป์ให้เกิดคุณค่าทางธรรมปฏิบัติแก่ผู้มาเที่ยวชมให้มากที่สุด

เอกสารอ้างอิง

- กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. (2558). *ยุทธศาสตร์การท่องเที่ยว พ.ศ.2558-2560*. กรุงเทพมหานคร : กระทรวงการท่องเที่ยวและกีฬา. สืบค้น 10 กรกฎาคม 2559, ออนไลน์จาก http://www.mots.go.th/ewt_dl_link.php?nid=7114
- จุฑาภรณ์ หินชุย และสถาพร มงคลศรีสวัสดิ์. (2557). แนวทางส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงพุทธ กรณีศึกษาวัดประชาคมวนาราม อำเภอสรีสมเด็จ จันทบุรีร้อยเอ็ด. *วารสารวิชาการการท่องเที่ยวไทย นานาชาติ*. 10 (1): 20-58. สืบค้นเมื่อ 12 กรกฎาคม 2559, ออนไลน์จาก , http://www.gstm.nida.ac.th/jitt/images/57_1-4.pdf
- นนทิภัก เพียรโรจน์, สิริภัทร์ โชติช่วง และณัฐมน ราชรักษ์. (2558). การเชื่อมโยงเส้นทางและการส่งเสริมการตลาดโปรแกรมการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมกลุ่ม 4 จังหวัดในภาคใต้ของไทย. *วารสารวิทยาการจัดการ*, 32 (2): 89-115. สืบค้น 2 กรกฎาคม 2559. ออนไลน์จาก http://journal.fms.psu.ac.th/images/Article_JourFMS/No.32.2.58/32-2-58-4.pdf
- นัฐพร เกิดกลาง, ชมพูนุท โกสลากร เพิ่มพูนวิวัฒน์ และพิศมัย จารุจิตติพันธ์. (2553). ในงานวิจัยเรื่อง “พฤติกรรมการท่องเที่ยวในกรุงเทพมหานครของผู้เยี่ยมเยือนชาวไทย”. *วารสารพฤติกรรมศาสตร์เพื่อการพัฒนา (มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ)*. 2 (1): 78-88. สืบค้น 10 กรกฎาคม 2559, ออนไลน์จาก <https://www.tci-thaijo.org/index.php/JBSD/article/download/554/471>
- พระมหาบุญพิเชษฐ์ จันทร์เมือง. (2553). *การจัดการท่องเที่ยวในพระอารามหลวงชั้นเอก ในเกาะรัตนโกสินทร์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาการวางแผนและการจัดการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. สืบค้น 15 กรกฎาคม 2559, ออนไลน์จาก http://thesis.swu.ac.th/swuthesis/Eco_Pla_Man/Bunphichet_C.pdf
- ภัชรภณ ฤทธิเต็ม. (2556). *รูปแบบการจัดการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรมในวัด*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาพระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- เพ็ญประภา เพชรบุรณิน และศศิธร ป้องเรือ. (2557). การบริหารการจัดการสิ่งแวดล้อมของแหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ จังหวัดนครพนม ตามแนวทางการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์. *วารสารวิทยาการจัดการท่องเที่ยวนานาชาติ*. 10(2): 74-86. สืบค้น 10 กรกฎาคม 2559. จาก http://www.gstm.nida.ac.th/jitt/images/57_2-6.pdf

- พระครูเจติยภูมิพิทักษ์.(2555). *อิทธิพลความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับพระธาตุขามแก่นที่มีต่อชาวจังหวัดขอนแก่น*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาพระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. สืบค้น 5 กรกฎาคม 2559, จาก http://www.mcukk.com/e-book/files/pk_jetiyaphum.pdf
- พระครูสารกิจประยุต (2556). *ศึกษาคคุณค่าศรัทธาที่ปรากฏในพิธีกรรมการบูชาพระธาตุนาดูน ของชาวพุทธอำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. สืบค้น 1 กรกฎาคม 2559, จาก http://www.mcu.ac.th/site/thesiscontent_desc.php?ct=1&t_id=1181
- พระมหาสุทธิย์ อาภากรโธ และคณะ (2553) *รูปแบบและเครือข่ายการเรียนรู้ของแหล่งท่องเที่ยวประเภทวัดในประเทศไทย. รายงานการวิจัย*. กรุงเทพมหานคร: สำนักกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). สืบค้น 15 กรกฎาคม 2559. ออนไลน์จาก http://elibrary.trf.or.th/project_content.asp?PJID=RDG5350051
- พระมหาสุทธิย์ อาภากรโธ และสายชล ปัญญชิต. (2556). *รูปแบบของเครือข่ายการสร้างการเรียนรู้ทางสังคมในการท่องเที่ยวทางพระพุทธศาสนา*. สืบค้น 10 กรกฎาคม 2559 ออนไลน์จาก <http://ejournals.swu.ac.th/index.php/JOS/article/viewFile/3811/3800>
- พระมหาสุริยา มะสันเทียะ. (2558). *กลยุทธ์การเพิ่มคุณค่าการตลาดสำหรับการท่องเที่ยวเชิงพุทธศาสนาของพระอารามหลวงในเกาะรัตนโกสินทร์*. ดุษฎีนิพนธ์บริหารธุรกิจดุษฎีบัณฑิต (สาขาการตลาด). บัณฑิตวิทยาลัย. มหาวิทยาลัยสยาม. สืบค้น 1 กรกฎาคม 2559. จาก <http://www.research-system.siam.edu/2013-12-20-03-59-31/2013-12-20-04-08-39/1010-2013-12-20-05-58-60>
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มัชฌิมา อุดมศิลป์. (ตุลาคม-ธันวาคม 2556). *แนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชนคลองโคนจังหวัดสมุทรสงคราม*. *วารสารวิทยาบริการ*. 24 (4):135-149. สืบค้น 10 กรกฎาคม 2559, ออนไลน์ จาก <http://journal.oas.psu.ac.th/index.php/asj/article/viewFile/13/11>
- รณกร เจริญศรี, (กรกฎาคม-ธันวาคม 2557). *การจัดการท่องเที่ยวในพระบรมมหาราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดาราม: Tourism Management in the Grand Palace and the Emerald Buddha Temple*. *วารสารวิชาการ, ฉบับมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ*. 7 (3) ก.ย.-ธ.ค.2557 728-739. สืบค้น10 กรกฎาคม 2559.ออนไลน์จาก <http://www.tci-thaijo.org/index.php/Veridian-E-Journal/article/download/19972/23481>
- วงศ์ธีรา สุวรรณิน และคณะ. (กันยายน-ธันวาคม 2557). *การศึกษาศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดในจังหวัดปทุมธานี*. *วารสารบัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์*, 8 (3) : 64-82. สืบค้น 11 กรกฎาคม 2559, ออนไลน์จาก http://grad.vru.ac.th/about_graduate/index.php
- วรสิกา อังกูร, นवलลออ แสงสุข, วรชัย วิริยารมภ์และอินทิรา นาคันตร์. (2547). *การพัฒนาศักยภาพการท่องเที่ยวเชิงศิลปวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- วิวัฒน์ชัย บุญยภักดี. (2541). “ท้องถิ่นจะช่วยให้การท่องเที่ยวได้อย่างไร”. *จุลสารการท่องเที่ยว*. 17(กรกฎาคม-กันยายน), หน้า 12-15.
- อาทิตย์ แซ่ย่าง และจ๊กกรี เตจ๊ะวารี. (2553). *พฤติกรรมและความพึงพอใจของนักท่องเที่ยวชาวไทยต่อการ*

เดินทางท่องเที่ยวในพื้นที่อุทยานแห่งชาติดอยสุเทพ-ปุย อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่.
รายงานการค้นคว้าการวิจัยปัญหาเศรษฐกิจปัจจุบัน. คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
สืบค้น 10 กรกฎาคม 2559, ออนไลน์จาก

http://library.cmu.ac.th/faculty/econ/Exer751409/2553/Exer2553_no392

Charuwan Chareonla. (1981). *Buddhist Arts of Thailand*. Tullera NSW [Australia] : Buddha Dharma Education Association Inc., Search 12 July 2016,

From, http://www.buddhanet.net/pdf_file/budartthai2.pdf

Vimalin Virojtrairatt, (2010). *Community Pre-Empowering for Tourism: Sustainable Tourism Management Guideline Amphoe Mae Chaem, Chiang Mai, Thailand*. Thesis on Master of Arts Degree (Program of Architectural Heritage Management and Tourism). Graduate School. Silpakorn University. Search 10 July 2016, From http://www.thapra.lib.su.ac.th/objects/thesis/fulltext/thapra/Vimalin_Virojtrairatt/Fulltext.pdf